

ПРОГРАМИ ЕДУКАЦИЈЕ НАЈМЛАЂИХ У ОБЛАСТИМА АРХИТЕКТОНСКОГ ОБЛИКОВАЊА, НАСЛЕЂА, УРБАНИСТИЧКОГ И ПРОСТОРНОГ ПЛАНИРАЊА
EDUCATION PROGRAMS FOR YOUNG PEOPLE IN THE FIELDS OF ARCHITECTURAL FORMATTING, HERITAGE, URBAN AND SPATIAL PLANNING

DOI 10.5937/a-u0-37128

Прегледни рад, примљен: март 2022, прихваћен: јун 2022.

Наташа Даниловић Христић,

Институт за архитектуру и урбанизам Србије, natasadh@iaus.ac.rs

Марина Ненковић-Ризнић,

Институт за архитектуру и урбанизам Србије, marina@iaus.ac.rs

Сања Симоновић Алфировић,

Институт за архитектуру и урбанизам Србије, sanjas@iaus.ac.rs

АПСТРАКТ

У професионалним круговима се често стиче утисак да су стање у нашим урбаним срединама и однос према природном окружењу одраз недовољне пажње посвећене едукацији свих генерација и подизању свести о овој теми. Слика наших насеља је заправо слика нас самих. Из тог разлога, и из жеље да најмлађима приближе и објасне стручне теме на адекватан и прихватљив начин, да развију љубав према окружењу и свест о квалитету живота, неколико институција и организација покренуло је независне програме едукације. Ови програми и радионице реализују се делом волонтерски или у оквиру активности везаних за поједине манифестације, пројекте и редовне делатности појединих институција, а осмишљени су као допуна образовно-васпитним програмима у предшколским установама, школама и на факултетима.

У раду се анализирају познати приступи, методе и технике партиципације младих, приказани кроз изабран преглед литературе. Такође, наводе се примери неколико различитих едукативних радионица спроведених на тему архитектонског обликовања, урбанистичког планирања, заштите градитељског наслеђа и очувања еколошких коридора, у неколико београдских стручних институција и организација. На основу стечених искустава и запажених резултата формира се низ препорука за организацију и спровођење овог вида едукације. Циљ рада је да укаже на значај, могућности и бенефите едукације подмлатка у смислу схватања и бриге о простору који нас окружује, као и о другима са којима тај простор делимо. Партиципација у креативном процесу доприноси прикупљању запажања, идеја, визија и исказивању потреба, са могућношћу њихове реализације.

Кључне речи: едукација, деца, урбанизам, партиципација, радионице

ABSTRACT

In professional circles, it often seems that the state of our urban environment and attitude towards the natural environment reflect a lack of attention devoted to educating all generations, and a lack of awareness raised on this topic. The picture of our settlements is actually a picture of ourselves. For this reason, and the desire to draw young people in and explain professional topics to them in an adequate and acceptable way, and to develop a love of the environment and awareness of the quality of life, several institutions and organizations have launched independent education programs. These programs and workshops are implemented partly voluntarily, or within activities related to specific events and projects and the regular activities of individual institutions, and they are designed as a supplement to educational programs in preschools, schools and universities.

The paper analyzes known approaches, methods and techniques related to youth participation, shown through a selected review of the literature. Also cited are examples of several different educational workshops in some of Belgrade's professional institutions and organizations, based on architectural formatting, urban planning, the protection of built heritage and the preservation of ecological corridors. Based on the experiences acquired and the observed results, a series of recommendations are formed for the organization and

implementation of this form of education. The aim of the research is to highlight the importance, possibilities and benefits of educating young people in terms of understanding and caring for the space that surrounds us, as well as others with whom we share that space. Participation in the creative process contributes to gathering observations, ideas, visions and expressing needs, with the possibility of their application.

Keywords: education, children, urbanism, participation, workshops

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Партиципација различитих стејхолдера у областима архитектонског обликовања, наслеђа, урбанистичког и просторног планирања није новијег датума. Ради обезбеђивања адекватног и правовременог учешћа свих интересних група у пројектима који имају директне импликације на квалитет живота становника и њихово непосредно окружење, неопходно је њихово рано ангажовање у процесу планирања. Ово се не односи само на едукацију и учешће експерата и заинтересованих страна, већ и на обезбеђивање континуираног образовања становника од најмлађег узраста, који ће у перспективи представљати едуковане стејхолдере. Едукација најмлађих категорија становника мора нужно имати основу у педагошко-психолошком раду са децом (Özdemir, 2019). Она мора допринети и обезбеђивању њиховог активног учешћа кроз интерактивни рад, презентације, прилагођење узрасту и стварање подстицајне и креативне средине за исказивање њихових идеја, предлога и мишљења. Поред тога, едукација и анкетање најмањих нужно морају подразумевати и стриктно поштовање професионалних и етичких кодекса, ради обезбеђивања анонимности малолетних испитаника. Прегледом одабране научне литературе, из наведених радова може се уочити колико дуго је у оптицају овај приступ, те колико различитих области учешћа и примењених метода аутори наводе, илуструјући их студијама случаја и добијеним резултатима.

У овом раду биће наведено неколико примера спроведених едукативних радионица са најмлађима као и искуства која су произашла из њих. На бази анализе којим поводом су организоване, тј. у оквиру које институције или манифестације, за који циљани узраст, шта су биле теме и како су презентоване, те које методе презентације и материјали су коришћени, рад даје базичне препоруке за будуће програме едукације. Заједнички именитељи свих радионица, без обзира на разнородност тема, јесу креативан приступ предавача и модератора, ентузијазам који се испољио у раду са најмлађима и обострано задовољство исказано кроз дискусију, питања, закључке, стварање визуелне представе различитим примењеним средствима на задату тему. Како би се постигао одређени квалитет потребни су адекватна припрема и прилагођавање циљном узрасту и задатој теми. За резултат који има већи ефекат и остаје трајан морају се обезбедити перманентност и континуитет у спровођењу програма и већа масовност учесника.

ТЕОРИЈСКИ ОКВИР

Највећи део доступне литературе на тему процеса и искустава едукације најмлађих о тематској области урбанистичког планирања, у најширем смислу, има заједнички став да је ово пожељан инструментаријум који даје добре резултате. Деца су по природи креативна, неспутана формама и нормативима, имају свој став о простору у коме проводе време и о својим потребама. Запажају односе и корелације различитих функција и актера. Генерално, гледано на дуже стазе, разговори о простору који нас окружује и чини позорницу живота, о његовом адекватном коришћењу, треба да дају ефекте када омладина преузме на себе одговорност одраслих. Прилика да добију информације и појашњења о важности архитектонског и урбанистичког обликовања или заштите градитељског наслеђа и бриге о заштити природе и животне средине је непроцењива. Такође, важно је да осим форме екс катедра предавања деца и млади буду укључени и у креативни или процедурални процес, тј. да им се, осим стицања знања на одређену тему, пружи шанса да допринесу теми, искажу мишљење и идеју, створе своју визију или дају решење проблема. Тиме циљ и резултат едукативних програма и радионица постају двострани, младима се пружа прилика да науче нешто ново или да логички сумирају већ запажено, а стручним организаторима да искористе њихову партиципацију и редефинишу просторна решења у „пријатељске“ просторе за децу и омладину, по питању дизајна, безбедности, кретања, комфора у коришћењу и сл. (Broberg, et. al., 2013).

Детаљан преглед различитих приступа укључивања деце у област урбанистичког планирања дају аутори Франсис и Лоренцо (Francis, Lorenzo, 2002), који запажају седам основних категорија, које су се хронолошки или паралелно развијале (Табела 1). То су идеализовани (романтични или футуристички), пленерско-заступнички, научно-мултидисциплинарни, сазнајно-едукативни,

правно-заступнички, институционализовани и проактивни (партиципативни) приступи, који међусобно имају додирне тачке и преклапања. Осим сличности могу се уочити и разлике, посебно у степену укључивања деце, улоге одраслих, пре свега професионалаца, очекивања и директног или индиректног коришћења добијених резултата. Франсис и Лоренцо за сваки приступ дају предности и ограничења у смислу употребљивости, веродостојности, као и преглед референци о истраживањима и студијама случаја у којима је употребљен неки од метода (Табела 2). Од идеализације да деца могу сама на основу свог доживљаја да креирају концептуалну идеју о простору, до потребе да им се понуди образовни програм у виду предавања, преко разних облика заступања њихових права и процене потреба, тумачења њихових идеја и уградње у планска решења кроз утврђене процедуралне кораке, дошло се до хибридних модела партиципације у којима деца имају свој значај, део су јавности, имају могућност да искажу преференце које ће бити сагледане и на одговарајући начин унете у решење. Ова класификација је коришћена и код приказа примера спроведених радионица.

Таб. 1. Седам приступа и области учешћа деце и младих у процесу планирања урбаних простора (извор: Francis, Lorenzo, 2002; превод, прерада и додатни коментари од стране аутора)

Tab. 1. Seven approaches and areas of participation of children and youth in the process of urban planning (source: Francis, Lorenzo, 2002; translation, revision and additional comments provided by the Author)

приступ	теорија	циљеви	циљна група и кључни учесници
ИДЕАЛИЗОВАНИ/ РОМАНТИЧНИ / ФУТУРИСТИЧКИ <i>„деца су планери, деца су футуристи“</i>	деца планирају, своју будућност, често без учешћа старијих	деца и млади обликују град	школе (деца), архитекте, урбанисти, локална самоуправа и НВО
ПЛАНЕРСКИ/ ЗАСТУПНИЧКИ <i>„планери/урбанисти стварају за децу“</i>	планирање за децу, њихове потребе заступају урбанисти	интереси деце кроз професионално заступање њихових потреба	групе грађана, доносиоци одлука, професионалне и струковне организације
НАУЧНИ/ МУЛТИДИСЦИПЛИНАРНИ <i>„друштвене науке за децу“</i>	научни приступ који се обраћа потребама деце	дефинисање просторних потреба деце и укључивање закључака у дизајн	академска заједница, доносиоци одлука, интердисциплинарни рад
САЗНАЈНИ/ ЕДУКАТИВНИ <i>„деца као слушаоци/ученици“</i>	партиципација кроз образовање о окружењу и животној околини	резултати учења и учествовања важни су као и физичке промене у простору, архитекте уче децу о архитектури	професори, едукатори на различите теме (школе), архитекте, урбанисти
ПРАВНИ/ЗАСТУПНИЧКИ <i>„деца и млади као грађани“</i>	деца имају права и потребе које треба заштитити	обавезно и пожељно учешће деце у процесу планирања и одлучивања, демократски приступ	деца, институције локалне самоуправе и НВО
ИНСТИТУЦИОНАЛИЗОВАНИ <i>„деца као одрасли“</i>	деца планирају град, али у оквиру институционалних и процедуралних оквира које су поставили одрасли, третирају се као равноправни учесници	обавезно и пожељно учешће деце у процесу планирања и одлучивања, демократски приступ	стандардни актери у креирању и верификацији планова, деца, институције локалне самоуправе и НВО
ПРОАКТИВНИ/ ПАРТИЦИПАТИВНИ <i>„учешће са визијом“</i>	планирање „са“ децом комбинује различите методе и сазнања, деца су укључена у креативан процес, али урбанисти имају најважнију улогу	развијати планове и пројекте са идејама и потребама деце, „оснаживање“ утицаја деце на промене у граду	деца, урбанисти, локална самоуправа, приватне фирме, непрофитне организације

Таб. 2. Упоредни приказ предности и ограничења у примени приступа са релевантним референцама (извор: Francis, Lorenzo, 2002; превод, прерада и додатни коментари од стране аутора)

Tab. 2. Side-by-side view of the advantages and restrictions in relation to applying various approaches with relevant references (source: Francis, Lorenzo, 2002; translation, revision and additional comments provided by the Author)

приступ	истраживачке и дизајнерске предности	ограничења	статус
ИДЕАЛИЗОВАНИ/ РОМАНТИЧНИ / ФУТУРИСТИЧКИ Референце: Spivak (1969), Moore (1990, 1993), Nicholson (1971), Cooper (1970), Chawla (1986), Soebel (1990)	корисне идеје, развој иновативних метода и препорука за учешће деце; доприноси концепту или студији случаја (нпр. пројекат парка, игралишта, ...)	идеализација, ослања се искључиво на визије деце, без учешћа и сугестија одраслих	примењује се када постоји потреба за генерисањем нових визионарских идеја, анализе потреба деце и њиховог става
ПЛАНЕРСКИ/ ЗАСТУПНИЧКИ Референце: Bishop (1992), Goodey (1979), Hester (1999)	развој софистицираних метода и политика, теорија партиципације и заступања интереса, професионалан однос према стандардима, процедурама	није холистичко, изоставља из процеса оне за које се планира, сегментирано, питање консензуса са другим интересима у простору	често се замењује другим приступима
НАУЧНИ/ МУЛТИДИСЦИПЛИ-НАРНИ Референце: Hart (1978), Heft & Wohlwill (1987), Gorlitz et al. (1998), Lynch (1978)	допринос дефинисању закључака о јединственим потребама; шта узети у обзир у дизајнирању пријатног окружења за децу и младе	није увек препозната важност директног учешћа деце у стицању знања о простору и потребама	још увек је врло заступљен у научним радовима, студијама и истраживањима
САЗНАЈНИ/ ЕДУКАТИВНИ Референце: Carr & Lynch (1969), Chawla (1995), Lepore & Lorenzo (1989)	допринело развоју метода укључивања деце у тему, њиховој едукацији и подизању свести о окружењу и просторним аспектима	деца не учествују довољно активно, добијају информације о теми, њихове идеје се уносе у пројекат „обрађене“ од стране одраслих	специјализован, активан део партиципације деце у пројектима
ПРАВНИ/ ЗАСТУПНИЧКИ Референце: UNICEF (1996), Bartlett (1999), Bartlett et al. (1999), Hart (1992, 1997), Sattertwaite et al. (1996), Moore (1990), Rivkin (1995), Chawla (2001)	коришћење широког дијапазона метода; планови за делове града и заједнице које су креирала деца у складу са својим потребама	тренд фокусирања искључиво на права деце, више него на њихове потребе у окружењу	популаран метод у бројним земљама, захваљујући помоћи међународних организација, укључујући UNICEF
ИНСТИТУЦИОНАЛИЗОВАНИ Референце: Lansdown (2000), UNICEF (2000)	коришћење широког дијапазона метода	бројне студије случаја које су дале добре резултате	постао је стандардни начин укључивања деце и младих у процес креирања простора

<p>ПРОАКТИВНИ/ ПАРТИЦИПАТИВНИ Референце: Wood (1993), Herrinton (1999), Driskell (2001)</p>	<p>допринос корисним и употребљивим теоријама и методама; креирање простора са визијом, другачији поглед на тему</p>	<p>није применљиво за све врсте планова и пројеката, захтева посебну обуку и вештине урбаниста</p>	<p>постаје све учесталији облик партиципације</p>
--	--	--	---

Интересовање за прилагођавање потребама деце, за њихов начин коришћења урбаних простора и поимања града, појавило се седамдесетих година прошлог века и интензивирало објављивањем неколико студија на ову тему аутора попут Линча (Lynch, 1977), Варда (Ward, 1978) и Вилсон и Херберта (Wilson, Herbert 1978). Тада су урбанисти, али и социолози и психолози, почели да посматрају град и његове делове (посебно игралишта као места интеракције најмлађих) са дечије тачке гледишта. Наведена истраживања имала су за циљ да прошире и продубе тему како би се покрило укупно окружење деце и адолесцената у граду. Линч је поставио логично истраживачко питање: „Како људи заправо гледају и осећају своје окружење?“. Он сматра да забележене студије случаја, упркос културним, социјалним и економским разликама, откривају нека важна и универзална искуства одрастања. Осећај и доживљај места исказани су кроз пратеће цртеже из интервјуа малишана.

На бази првих истраживања, која су била више фокусирана на права деце, принципе демократије и оснаживања, а мање на њихове просторне потребе у урбаним срединама, спроведена су и друга, а већина има за подлогу неку студију случаја, тј. анализу одређеног градског простора. Важна еволуција у размишљању и пракси је учешће деце, као равноправних партиципанаата.

Moore (1990) се сконцентрисао на низ питања: Где иду деца и шта раде напољу? Како процењују сопствено окружење? Шта воле или не воле? Шта би волели да виде додато или промењено? Како спољашња средина може да подржи здрав развој детета? Деца су третирана као стручни истраживачки сарадници, описујући свој живот на отвореном, често непознат одраслима. Централни концепт је нови термин *Terra Ludens*, који представља акумулирану развојну подршку коју свако дете добија од својих личних простора за игру и одражава степен до којег свако дете стиче интуитивни осећај какав је свет играјући се у њему? Теренска истраживања спроведена су у Лондону, Стивениц Њу Тауну и Стоук-он-Тренту (London, Stevenage New Town, Stoke-on-Trent). Студије случаја су намерно одабране као контрастне и да би се упоредиле реакције деце са карактеристикама 'великог града', 'новог града' и 'старог индустријског града'. Деца су демонстрирала креативне могућности пејзажа и открила велику генијалност у прилагођавању просторних ресурса за игру. У истраживањима које је спровео и публиковао Hart (1992, 1997), деца су укључена у дефинисање проблема и делују као рефлексивни, критички учесници у питањима која утичу на њихове заједнице. Окружење се тумачи широко тако да укључује и планирање стамбених простора и управљање игралиштима. Детаљне студије случаја обезбеђене су из урбаних и руралних, сиромашних и заједница средње класе и са севера и са југа (Вермонт САД, Енглеска, Шкотска, Италија, Еквадор, Колумбија и Филипини). Коришћене су методе за визуелно представљање простора и доживљаја, тј. исказивање пореба: цртање, израда колажа, мапирање и моделовање у комбинацији са интервјуима и анкетирањем. Финално, представљени су организациони принципи, успешни модели, практичне технике и ресурси за укључивање младих у еколошке пројекте. Аутор Rivkin (1995) се залаже за то да се деци школског узраста омогуће игра и учење на отвореном и пружа практичне информације о безбедности, приступачности и реализацији наставног плана и програма. Корисни су савети за планирање и дизајнирање узбудљивих и подстицајних игралишта.

Група аутора (Sattertwate et al., 1996), под покровитељством UNICEF-а, сачинила је мултидисциплинарни извештај о утицајима животне средине и опасностима по здравље деце, посебно у градовима земаља у развоју. На сличан начин рад ауторке Bartlett (1999) указује на недостатке урбаног окружења и последице на одрастање деце, почев од основних хигијенских услова до тема безбедности и слободе. Ова два рада нису стриктно истраживачки везана за партиципацију младих, али покрећу важне теме и дају низ примера из урбаних средина широм света. Ауторка Chawla у две своје референтне студије приступа истраживању теме односа деце и града, прво упоређујући старе и савремене перспективе младих у урбаној и руралној заједници у Кентакију и оспоравајући дихотомију природе и града (1995). У другом истраживачком пројекту (2001) који је спроведен у осам градова (Варшава, Буенос Ајрес, Нортхамптон, Мелбурн, Трондхајм, Оукленд, Јоханесбург и Бангалор), деца су у два града (Варшави и Мелбурну) ангажована као учесници у расправи о планирању, пројектовању и политикама за реализацију неких промена. Истраживачки процес и методологија су детаљно описани за сваки пројекат, а кључне су упоредне анализе и препоруке. Значајан допринос имала су и издања о правима деце (*Children's Rights and Habitat*) и градовима прилагођеним потребама деце (*Towards Child-Friendly Cities*) под покровитељством организације UNICEF (1996, 2000), у којима су мултидисциплинарни тимови истраживача, на основу студија случаја, у више земаља света опробали и применили различите технике интервјуисања младих о

њиховим запажањима и потребама, дајући им могућност да цртајући мапе опишу и дефинишу урбане просторе у окружењу и како их користе и доживљавају.

У нешто новијем чланку који извештава о ефектима спроведеног акционог истраживачког пројекта који је имао за циљ унапређење праксе наставе уметности везане за архитектонски дизајн у основним школама у Словенији (Batič, 2014), указано је на важност препознавања правог проблема, што последично доводи до проналажења решења. Предмет истраживања били су ученици петог разреда и њихови наставници уметности из две основне школе у Марибору. Процењивали су се ефекти примењених промена на уметничко стваралаштво ученика тестирањем пре и после акционог истраживања коришћењем теста којим се може пратити ниво креативног развоја ученика. Пробни цртежи које су ученици направили пре и после часова архитектонског дизајна оцењивани су праћењем шест фактора уметничког стваралаштва: осетљивост на проблеме, разрада, флексибилност, читљивост, оригиналност и редефиниција. Коришћењем статистичке методе тзв. зависног теста за упарене узорке, испитано је да ли постоје статистички значајне разлике између почетних (иницијалних) и завршних тестова за сваки фактор посебно. Закључак је да су ефекти свих спроведених промена били позитивни, а ученици су постигли већи резултат на завршним тестовима за сваки од шест фактора креативности. Налази из акционог истраживања показују да су промене дале најбоље резултате у последњем акционом кораку који је омогућио ученицима да добију осећај простора током едукативне шетње кроз њега.

Међутим, с друге стране, слободно организовани едукација и анкетање, испитивање и интеракција са малолетном децом нужно морају пратити све етичке кодексе и стандарде који се односе на осигуравање анонимности испитаника током целокупног процеса. Наиме, истраживачи морају нужно заштитити права и вредности испитаника који могу бити нарушени истраживањем, што у раније наведеним истраживањима није био случај, али је било неопходно водити рачуна о свим аспектима потенцијалног угрожавања деце као учесника истраживања (Đurić, 2012).

ПРЕГЛЕД СПРОВЕДЕНИХ ЕДУКАТИВНИХ РАДИОНИЦА У ПЕРИОДУ 2010–2020. ГОДИНЕ У БЕОГРАДУ

Едукативне радионице представљају својеврстан вид партиципативног планирања које подразумева организацију у више фаза: претходна едукација групе чије се мишљење разматра, спровођење радионице на одређеном, изабраном скупу партиципаната и презентација најзначајнијих резултата истраживања учесницима. Радионице се могу спроводити на групама становника различитог узраста, образовног профила, степена компетентности и др. У зависности од учесника, едукативне радионице се прилагођавају карактеристикама групе.

У току спровођења пројекта *Унапређење управљања земљиштем на нивоу локалних самоуправа у Србији 2010–2018. године*, под покровитељством GIZ-a (Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit GTZ GmbH) и уз учешће Ambero consulting израђене су стратегије интегралног урбаног развоја неколико градова у Србији, у оквиру којих је организована партиципација грађана, укључујући и децу. Група урбаниста је у току радионица помагала грађанима да дају своје мишљење у вези са потребама за интервенцијом и потенцијалима појединих градских простора. При томе су деца имала прилику да цртежима искажу своје виђење града, јер је ова техника нарочито захвална за рад са децом и омладином. На овај начин је демонстриран свеобухватан начин сарадње професионалаца и корисника простора који даје резултате у јасним визијама, циљевима и мерама за имплементацију решења. Према раније наведеној класификацији, ова врста учешћа деце би могла да се сврста у категорију проактивног/партиципативног приступа. „У Крагујевцу је у току израде Стратегије интегралног урбаног развоја централне градске зоне организовано такмичење у цртању *Мој град у будућности*. Ово такмичење окупило је децу из локалних основних школа, која су цртеже радила у оквиру редовне школске наставе. У наставку је у Градској скупштини приређена јавна изложба и избор најуспелијих цртежа по мишљењу публике – грађана Крагујевца. Аутори три најбоља рада добили су дипломе и књиге. Изложба дечијих радова послужила је као инспирација за заједничко формулисање визије града у будућности.” (Čolić, et. al, 2013). Запажене су предности спроведеног такмичења идеја, јер је предметни пројекат постао отворенији за јавност, као делотворан начин за прикупљање нових идеја догађај је привукао пажњу медија. Као недостатак истакнуто је да организација конкурса и прикупљање идеја могу бити дуготрајни и захтевни, а могуће је и да награђени радови не наиђу на одобравање локалне заједнице, такође, у ситуацијама када су учесници школска деца или лаици, често нису покривени сви аспекти постављеног задатка.

Као пример спроведених едукативних радионица у Београду, а које могу послужити као илустрација едукације најмлађег становништва у областима архитектуре, урбанизма и просторног планирања, изабрано је неколико радионица: у оквиру Београдске интернационалне недеље архитектуре, у Заводу за заштиту споменика културе града Београда, Урбанистичком заводу Београда, као и радионица за потребе пројекта ConnectGREEN. У оквиру Београдске интернационалне недеље архитектуре – БИНА и у организацији Завода за заштиту споменика културе града Београда спроведене су радионице које се тичу архитектонског пројектовања и урбаног дизајна, тј. заштите архитектонског културног наслеђа. Урбанистички завод Београда је такође организовао успешну радионицу са циљем да објасни најмлађима шта је улога урбанисте и на који начин грађани учествују у процесу планирања. Институт за архитектуру и урбанизам Србије – ИАУС је у оквиру теме међународног пројекта ConnectGREEN пласирао различитим узрастима, за наше просторе, иновативни модел решавања контакта инфраструктурних коридора и природних станишта у окружењу.

Радионице у оквиру БИНЕ

Београдска интернационална недеља архитектуре – БИНА (<http://www.bina.rs>) је традиционална манифестација која се одржава од 2005. године са циљем да едукује најширу јавност, допринесе разумевању, чувању, стварању и унапређењу квалитетнијег урбаног простора. Имајући то у виду, важан сегмент манифестације чине едукативне вишедневне радионице за најмлађе, средњошколце, студенте и све заинтересоване грађане, које се организују у сарадњи са модераторима из архитектонске професије. На задате теме, које прате главни програм, стварају се цртежи и макете града, размењују мишљења, креативно приступа простору и предложеној интервенцији. У први план су стављени визуализација простора и креативно изражавање. У складу са постављеном класификацијом, радионице би могле да се сврстају у комбинацију категорија сазнајно/едукативну и идеализовано/романтичну /футуристичку.

Сл. 1. Радионица БИНА (извор: <http://www.bina.rs>)

Fig. 1. BINA Workshop (source: <http://www.bina.rs>)

Радионице у Заводу за заштиту споменика културе града Београда

Завод за заштиту споменика културе града Београда покренуо је 2014. године пројекат *Наслеђе за децу* са темом непокретног културног добра у нашем окружењу, који је намењен узрасту нижих разреда основне школе (од другог до четвртог разреда). Резултат је његово редовно спровођење у оквиру Плана и Програма рада институције уз подршку надлежног Секретаријата за културу. Предавања о споменицима културе града Београда су осмишљена у форми интерактивне презентације у којој се представља делатност службе заштите, са циљем проширивања знања и успостављања односа према културном наслеђу као вредности коју треба чувати. Презентације се обављају у оквиру школе, уз подршку школске управе, учитеља и педагога, а у зависности од територије којој школа припада, указује се и на непокретна културна добра у непосредном окружењу. Надоградња овог програма је андроид апликација *Београд знам да чувам*, настала 2020. године и подржана од стране Министарства културе и информисања. „Осмишљена је као квиз знања путем којег се на лако доступан начин на језику који деца најлакше и најбрже разумеју ученици упућују на основне појмове, информације и фотографије културних добара.”

(<https://beogradskonasledje.rs/projekat-nasledje-za-decu>). Деца овај програм, који представља надоградњу градива предмета Свет око нас и Природа и друштво, веома лепо прихватају, активно учествују и показују веома добро познавање објеката од значаја и споменика у свом окружењу. Према класификацији ова радионица би могла да се сврста у сазнајно/едукативну категорију.

Сл.2. Едукација деце о наслеђу и непокретним културним добрима (извор: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=2471525606224239&id=1487903497919793)
Fig. 2. Educating children about heritage and immovable cultural goods (source: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=2471525606224239&id=1487903497919793)
Радионице у Урбанистичком заводу Београда ЈУП

Урбанистички завод Београда 2017. године организовао је радионицу за предшколски узраст под називом *Како настаје град?*. Циљ је био да се приближи струка архитекта-урбаниста, те да се објасни начин функционисања и планирања града, укаже на сложеност процеса и подстакне на размишљање о градском животу. Деци узраста 6–6,5 година, која су похађала предшколски програм базиран на Монтесори методи, прво је приказана кратка Power Point презентација о Београду, његовој историји, симболима, изазовима савременог живота. Затим су деца подељени цртежи (црно-беле контуре и скице) различитих градских призора, преузети са интернета, које су могли да обоје и допуне по свом укусу. На крају едукативне радионице деца су подељена у две групе и дата им је по подлога једног урбаног блока и материјал као што су LEGO коцке, пластелин, модели кућа, људи и дрвећа од папира. Задатак је био да једна група за другу и осмисли захтев за уређење одређеног простора, али и испројектује/испланира простор по исказаним захтевима друге групе. Тако су деца истовремено била и у улози грађана који захтевају за свој простор парк са игралиштем, гаражу, високе солитере и сл., и у улози урбаниста који треба да пронађу најбоље решење и уклопе тражене садржаје у складну форму. Материјали који су деца блиски омогућили су им да се креативно изразе. Расправа међу члановима тима је била интересантна и подсећала је на сарадњу у оквиру урбанистичког тима у реалности. После истека датог времена, извршена је симулација јавног увида, када су групе једна другој презентовале решења и одговарале на питања, а закључак је био да су оба тима успела да задовоље потребе и испуне задатак. Резултат рада са децом је био импресиван, њихова питања и запажања су заиста била на месту, показало се да јако добро схватају процесе и односе у урбаној средини, те да имају јасан став по многим кључним питањима. Реакције васпитача су такође биле позитивне, а утисак и знање које су деца са собом понела потврдили су и родитељи који су у разговору са децом открили да су се веома заинтересовали за понуђену тему, да им је пријао начин презентације и њихово активно и креативно учешће, те да су научили многе нове речи (нпр. урбанизам, инфраструктура, капацитети...). Према класификацији, ова радионица би могла да се сврста у сазнајно/едукативну категорију са елементима институционализованог и научно/мултидисциплинарног приступа.

Сл. 3. Радионица Како настаје град? (извор: Аутори)
Fig.3. Workshop "How does a city emerge?" (source: Authors)

Радионице у оквиру пројекта ConnectGREEN, руковођене од стране Института за архитектуру и урбанизам Београда – ИАУС

Институт за архитектуру и урбанизам Србије – ИАУС, у периоду 2018–2021. године, у оквиру међународног INTERREG пројекта из Дунавских транснационалних позива ConnectGREEN (<https://www.facebook.com/connectgreensrbija>) *Управљање и обнављање еколошких коридора као зелене инфраструктуре у Дунавском басену*, (ConnectGREEN (DTP 072-2.3) – "Restoring and managing ecological corridors in mountains as the green infrastructure in the Danube basin"), спровео је низ предавања и интерактивних радионица са различитим узрастима, од предшколаца, школске деце до студената. Пројекат је инициран од стране WWF Ro (World wild life fund, Румунија) са циљем утврђивања миграторних коридора великих месоједа и омогућавања боље повезаности и смањења стопа морталитета ових врста изградњом надземних прелаза (екодукта или зелених мостова).

Са идејом да рано учење о поштовању и бризи о свету у коме живимо доприноси његовом очувању за будуће генерације, одржане су радионице за децу на тему еколошких коридора великих карнивора у Србији у оквиру београдских предшколских установа „Наша радост“ и „Дечија кућа – љубав, вера, нада“ и основних школа „Иван Гундулић“ и „Јован Миодраговић“. Како би деца постала део заједнице која брине о заштити животне средине, потребно је да истражују свет природе који их окружује и да уче на конкретним примерима. Управо из тог разлога циљ је био да се деца подстакну да из свог креативног угла одговоре на сложenu и актуелну тему очувања еколошких коридора. Макетом аутопута и мостова, са животињама и аутомобилима, уз податак колико животиња ишчезава са наше планете управо услед конфликта између нерегулисаних токова природе и инфраструктурних траса, деца су мотивисана на размишљање о акцијама које би допринеле превазилажењу ових проблема. Реакција деце била је врло задовољавајућа у погледу интелигентних и креативних идеја које су потом претворене у цртеже. У исто време, овај вид драгоцене и важне дисеминације пројекта међу најмлађом популацијом допринео је, првенствено, буђењу свести да њихови поступци утичу на цео свет, а не само на њих саме, и да су саставни део природе у којој је све повезано.

Пројекат ConnectGREEN је посебну пажњу посветио испуњавању свих истраживачких стандарда у погледу етичких кодекса, с посебним акцентом на обезбеђивању сагласности родитеља/старатеља и предавача/васпитача за учешће малолетних особа у едукацији и анкетирању, формирању мини округлих столова као и директној интеракцији, а на основу претходног потпуног информисања. С тим у вези, осим презентације генерализованих података о васпитној/школској установи у којој су организоване радионице, никави други видови података нису дистрибуирани током истраживања. Такође, током презентације резултата инсистирало се на анонимности сваког појединачног малолетног испитаника, прекривањем њихових лица на фотографијама са радионица и едукације, а у складу са раније дефинисаним правилима, потврђеним и договореним са родитељима/старатељима. Такође је потребно нагласити да су према категоризацији (Christensen, 1998; Christensen & Prout, 2002) деца у овом случају била третирана као учесници и коистраживачи, који су потпуно анонимно учествовали у свим процесима истраживања.

Такође, за старији узраст, одржано је и предавање на Архитектонском факултету Универзитета у Београду, у оквиру предмета Трендови у урбаној инфраструктури на мастер студијама и на Метрополитан Универзитету, Факултету за примењену екологију – ФУТУРА, на предмету Управљање ризицима у животној средини на мастер студијама. У наведеним предавањима студенти су узели активно учешће у размени мишљења, конкретизацији проблематике, разматрањима могућих сценарија и адекватних планских и пројектних решења. Предавања су, у условима пандемије вируса COVID 19 одржана онлајн. Међутим, то није допринело смањењу ангажованости студената, већ их је подстакло на агилнији приступ у интерактивним разматрањима посматране проблематике. Постојале су евидентне препреке у реализацији оваквог ангажовања младих, пре свега због степена (не)познавања технологије, психолошких препрека у активном учешћу у одлучивању у измењеним околностима, као и генерализованих проблема који су настали услед немогућности континуираног одржавања радионице услед техничких препрека (прекид интернет везе, кашњење слике и др.), а постојао је и проблем омогућавања једнаког времена свим учесницима за исказивање појединачних ставова и сл. Међутим, и поред свега, радионице су успешно одржане. Као резултат ове активне партиципације, студенти су израдили већи број видео радова у сврху промоције и дисеминације резултата на пројекту, који су имали значајан успех у међународним оквирима.

У зависности од циљног узраста, према класификацији, ове радионице би могле да се сврстају у сазнајно/едукативну категорију са елементима институционализованог и научно/мултидисциплинарног приступа.

Сл. 4. Радионице ConnectGREEN са најмлађима (извор: Аутори)
Fig.4. ConnectGREEN workshops with young children (source: Authors)

ПРИСТУП ОРГАНИЗАЦИЈИ И ПРЕПОРУКЕ ЗА СПРОВОЂЕЊЕ

Сваку радионицу потребно је прилагодити узрасту, интересовањима, предзнањима и могућностима учесника да са пажњом прате понуђени програм, а посебно могућностима да се створи нека креација на задату тему. Време за одвијање радионице може бити ограничено на, нпр., дужину школског часа од 45 минута па треба и то имати у виду.

Кратко уводно предавање о теми треба да буде концизно и лако за разумевање и памћење, као и прилагођено узрасним категоријама слушалаца. У ту сврху, може да буде визуелно илустровано у виду Power Point презентације или показног модела. (Табела 3, 4). Неопходно је остварити интеракцију са слушаоцима и дозволити постављање питања, коментарисање теме, подстаћи их на размишљање, одговарање на задата питања, стимулисати тражење решења за постављене изазове и усмеравати их ка закључцима.

Млађи узрасти приступају овим темама са сличним предзнањем, те их треба подстицати да користе лична искуства и запажања, да их повезују са темама које већ обрађују у оквиру редовног образовно-васпитног програма, нпр. саобраћај, село и град, животна средина, природна станишта и сл. (Özlemir et al., 2019). Код старијих узраста, треба рачунати и на њихово професионално усмерење и опредељење, заинтересованост и склоност за архитектонско и урбанистичко обликовање, очување животне средине или свест о важности културно-историјске баштине.

Таб. 3. Препоруке за спровођење додатне едукације деце узраста 5–10 година у областима архитектонског обликовања, наслеђа, урбанистичког и просторног планирања (извор: Аутори)

Tab. 3. Recommendations for conducting additional education for children aged 5-10 in the fields of architectural design, heritage, urban and spatial planning (source: Authors)

узраст	врста интеракције	потребна средства и материјал	улога модератора
предшколски (5–6,5 година) и школски узраст (млађи разреди I–IV, 6,5–10 година)	кратко уводно предавање или Power Point презентација, макс. 15–20 мин., може додатно неки занимљиви видео снимак на изабрану тему	аудио-визуелна опрема, лап-топ, припремљена презентација	<ul style="list-style-type: none"> • предавач • подстицање дијалога кроз питања • усмеравање
	креативно моделовање или цртање, макс. 20–30 мин.	<ul style="list-style-type: none"> • различита помоћна средства, блиска узрасту, материјал за цртање и моделовање (папир, бојице, картон, пластелин и сл.) • готови производи који се могу надоградити и комбиновати – LEGO коцке, модели железнице и сл. • професионални цртежи (архитектонски пројекти, урбанистички планови, ортофото и топографске подлоге) 	<ul style="list-style-type: none"> • помоћ при раду • сугестије • асоцијације на одређене просторе и објекте • симулација процеса на начин како се одвија у стварности
	формирање закључака	-	<ul style="list-style-type: none"> • разговор • истицање најважнијих сазнања • презентација дечијих радова

Таб. 4. Препоруке за спровођење додатне едукације студената мастер студија у областима архитектонског обликовања, наслеђа, урбанистичког и просторног планирања (извор: Аутори)

Tab. 4. Recommendations for conducting additional education of master students in the fields of architectural design, heritage, urban and spatial planning (source: Authors)

узраст	врста интеракције	потребна средства и материјал	улога модератора
студенти мастер студија	кратко уводно предавање или Power Point презентација, макс. 15–20 мин., повезивање постојећег универзитетског знања са конкретном тематиком презентације	аудио-визуелна опрема, лап-топ, припремљена презентација	<ul style="list-style-type: none"> • предавач • подстицање дијалога кроз питања, стимулисање јавног исказивања мишљења • модерирање дискусије у онлајн окружењу, које подразумева активнији приступ модератора • повезивање претходних знања са тематиком предавања, разрада постојећег стеченог факултетског знања, примена на конкретној проблематици
	расписивање видео конкурса на	• аудио-визуелна опрема, графичко-	• кратко обавештење о теми и

	тему еколошке повезаности	ликовни елементи, различити материјали за реализацију видео радова	врсти конкурса <ul style="list-style-type: none"> • објашњење пропозиција • усмеравање садржаја видео радова кроз презентације разних сличних садржаја • стимулисање дискусије о задатој теми
	формирање закључака		<ul style="list-style-type: none"> • презентација видео радова кроз интернет видове комуникације и друштвене мреже (Youtube, Facebook, Twitter) • популаризација радова и дисеминација резултата • награђивање учесника

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Учешће деце и младих у процесу креирања градских простора и тражења одговора на урбанистичка питања напредовало је изван изолованих романтичних напора ка пројектима усмереним ка локалним заједницама, па чак и (транс)националним иницијативама. У међународној пракси планирања урбаног развоја оно је постало институционализовано и мејнстрим, незаобилазан корак у областима дизајнирања простора намењених управо деци, али и приликом приступа широком дијапазону тема, од еколошких до безбедносних. „Поред формалних видова учешћа јавности, развијени системи укључују различите облике неформалне партиципације са циљем повећања ефикасности планирања, омогућавања флексибилности процеса, као и боље контроле одлука излажући их „јавном надзору“. Неформалне партиципативне праксе у Србији још увек нису довољно признате, или се практикују кроз појединачне напоре од стране стручњака у области планирања урбаног развоја.” (Čolić, Čolić, 2018, 44).

Ипак, потребни су даља истраживања и пракса, тј. већи број емпиријских студија да би се проширио утицај примене и показао значај учешћа деце у креирању квалитетних средина. Овај рад даје преглед ранијих интернационалних истраживања и дела спроведених програма у Србији, са циљем да укаже на значај образовања и креирања става младих генерација, поштовања њиховог мишљења и виђења стања, задовољења њихових потреба и коришћења оригиналних и свежих идеја. Дат је допринос у синтетизовању потреба за добром организацијом и препорука за спровођење радионица.

Закључак је да деца имају јединствене потребе које би требало узети у обзир у дизајнирању окружења. Учешће деце у планирању и пројектовању града је део демократског процеса и мора да има већу подршку креатора политика и стратегија урбаног развоја, урбаниста, пројектаната и истраживача. Циљ едукације младих и њиховог укључивања је јасан. Тако настају боља, квалитетнија места, чувају се наслеђе и окружење, ствара се став о простору као ресурсу и његовом утицају на животне процесе. Будућим генерацијама се даје шира слика и оне се уважавају се као битни чиниоци друштва и васпитавају се да преузму, када за то дође време, део одговорности.

РЕФЕРЕНЦЕ / BIBLIOGRAPHY

- Acer, D. 2016. Children and Architecture: Architectural Design Education for Young Children in Turkey. *Childhood Education*, 92:2, 99-110, <https://doi.org/10.1080/00094056.2016.1150740>
- Bartlett, S. 1999. *How urban design can support children's rights*. The United Nations Centre for Human Settlements: UNCHS.
- Bartlett, S., Hart, R., Satterthwaite, D., de la Barra, X., Missair, A. 1999. *Cities for Children: Children's Rights, Poverty and Urban Management*. London: Earthscan.
- Batič, J. 2014. Implementing Change in Architectural Design in Elementary School Art Education in Slovenia. *The International Journal of Art and Design education*, 33, 130-140, <https://doi.org/10.1111/j.1476-8070.2014.01741.x>
- Bishop, J., Adams, E. & Kean, J. 1992. Children, Environment & Education: Personal Views of Urban Environmental Education in Britain. *Children's Environments Quarterly*, 9, 49-67.

- Broberg, A., Kytä, M., Fagerholm, N. 2013. Child-friendly urban structures: Bullerby revisited. *Journal of Environmental Psychology*, 35, 110-120.
- Carr, S., Lynch, K. 1968. Where learning happens. *Daedalus*, 97, 1277-1291.
- Chawla, L. R. 1986. The ecology of environmental memory. *Children's Environments*, 3, 34-42.
- Chawla, L. R. 1995. Revisioning childhood, nature, and the city. In: Noschis, K. ed. 1995. *Children and the City*. Lausanne: Comportements, 101-108.
- Chawla, L. R. ed. 2001. *Growing Up in an Urbanizing World*. London: Earthscan Publications.
- Christensen, P. 1998. Difference and similarity: How children's competence is constituted in illness and its treatment. In: I. Hutchby & J. Moran-Ellis. eds., *Children and social competence: Arenas of action*, London: Falmer Press. Chapter 9, 187-201.
- Christensen, P. & Prout, A. 2002. Working with ethical symmetry in social research with children. *Childhood*, 9(4), 477-497.
- Cooper, C. 1970. Adventure playgrounds. *Landscape Architecture*, 60, 18-29.
- Driskell, D. 2001. *Creating Better Cities with Children and Youth*. London: Earthscan Publications.
- Dudek, M. 2000. *Kindergarten Architecture* (2nd ed.). London: Taylor & Francis. <https://doi.org/10.4324/9781315025063>
- Đurić, S. (2012) Etički problemi u istraživanjima o deci. Specijalna edukacija i rehabilitacija, vol. 11, 3, 449-468.
- Francis, M. 1989. Control as a dimension of public space quality. In: Altman, I., Zube, E. eds. 1989. *Public Places and Spaces*. vol. 10. New York: Plenum, 147-172.
- Francis, M., Lorenzo, R. 2002. Seven realms of children's participation. *Journal of Environmental Psychology* 22, 157-169, <https://doi.org/10.1006/jevp.2001.0248>
- Goodey, B. 1979. Towards new perceptions of the environment: Using the town trail. In: Appleyard, D. ed. *The Conservation of European Cities*. Cambridge: The MIT Press.
- Gorlitz, D., Harloj, H. J., May, G., Valsiner, J. eds. 1998. *Children, Cities and Psychological Theories: Developing Relationships*. New York: Walter De Gruyter.
- Hart, R. 1978. *Children's Experience of Place*. New York: Irvington.
- Hart, R. 1992. *Children's Participation: From Tokenism to Citizenship*. *Innocenti essays No. 4*. Florence, Italy: UNICEF International Child Development Center.
- Hart, R. 1997. *Children's Participation: The Theory and Practice of Involving Young Citizens in Community Development and Environmental Care*. Earthscan: UNICEF.
- Heft, H., Wohlwill, F. 1987. Environmental cognition in children. In: Stokols, D., Altman, I. eds. 1987. *Handbook of Environmental Psychology*. vol. 1, New York: Wiley, 175-203.
- Herrington, S. 1999. Playgrounds as community landscapes. *Built Environment*, 25, 25-34.
- Hester, R. 1999. Refrain with a view. *Places*, 12, 17-25.
<http://www.bina.rs> [Accessed: 06.06.2022.]
<https://beogradskonasledje.rs/projekat-nasledje-za-decu> [Accessed: 06.06.2022.]
<https://www.facebook.com/connectgreensrbija> [Accessed: 06.06.2022.]
- Lepore, L., Lorenzo, R. 1989. Scopiamo l'ambiente urbano (Discovering the Urban Environment). In: *Quaderno di educazione ambientale*, n. 1, Rome: WWF-Italia.
- Lorenzo, R. 1998. La città sostenibile: partecipazione, luogo, comunità (The Sustainable City: Participation, Place and Community). Milano, Italy: Eleuthera.
- Lynch, K. 1977. *Growing Up in Cities*. Cambridge: The MIT Press and UNESCO.
- Moore, R. C. 1990. *Childhood's Domain: Play and Place in Child Development*. Berkeley: MIG Communications.
- Moore, R. C. 1993. *Plants for Play*. Berkeley: MIG Communications.
- Nicholson, S. 1971. How not to cheat children: the theory of loose parts. *Landscape Architecture*, 61, 30-34.
- Özdemir A. 2019. An approach on children's experiences of participatory planning, *Cities*, 93, 206-214.
- Özlemir A., Krishnamurthy, S., van Wesemael P. 2019. Children's Participation in Urban Planning and Design: A Systematic Review. *Children, Youth and Environments*, 29, 27-47.
- Rivkin, M. S. 1995. *The Great Outdoors: Restoring Children's Right to Play Outside*. Washington, DC: National Association for the Education of Children.
- Sattertwate, D., Hart, R., Levey, C., Mitlin, D., Ross, D., Smit, J., Stephens, C. 1996. *The Environment for Children: Understanding and Acting on the Environmental Hazards that Threaten Children and Their Parents*. London: Earthscan.
- Sobel, D. 1990. A place in the world: adults' memories of childhood's special places. *Children's Environments Quarterly*, 7, 5-12.
- Spivack, M. 1969. The political collapse of a playground. *Landscape Architecture*, 59, 288-292.

- Taylor, A. 1989. Perspectives on Architecture and Children, *Art Education*, 42:5, 7-12, <https://doi.org/10.1080/00043125.1989.11654244>
- Taylor, A., Campbell, L. 1988. Architecture and Children, *Leslie Heritage Education Quarterly*, 3:2, 4-5.
- UNICEF. 1996. *Children's Rights and Habitat: Report of the Expert Seminar*. New York: United Nations Children's Fund.
- UNICEF. 2000. *Towards Child-Friendly Cities*. New York: United Nations Children's Fund.
- Ward, C. 1978. *The Child in the City*. London: The Architectural Press Ltd.
- Wilson, H., Herbert, G. W. 1978. *Parents and Children in the Inner City*. London: Routledge & Kegan Paul Ltd.
- Wood, D. 1993. Ground to stand on: some notes on the kid's dirt play. *Children's Environments*, 10, 3-18.
- Čolić, R., Mojović, Đ., Petković, M., Čolić N. 2013. Vodič za participaciju u planiranju urbanog razvoja. Beograd: AMBERO consulting, predstavništvo Beograd, Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH, GIZ kancelarija u Beogradu <http://www.pur.rs/sr/publikacija/13/vodi%C4%8D-za-participaciju-u-planiranju-urbanog-razvoja> [Accessed: 06.06.2022.]
- Čolić, N., Čolić, R. (2018) Dijaloški javni prostor: Participativni pristup urbanom dizajnu. *Arhitektura i urbanizam*, 47, 37-45.